

Marcin Mikusek
Uniwersytet Wrocławski

Źródła do badań nad obrazem Francji w XVIII-wiecznej Rzeczpospolitej – podstawowe problemy metodyczne w pracy nad materiałami geograficznymi

Summary

SOURCE MATERIAL FOR RESEARCH ON THE IMAGE OF FRANCE IN 18TH CENTURY POLAND.
GEOGRAPHIC LITERATURE – MAIN PROBLEMS AND METHODS

The way France was presented in early modern Poland has been researched so far by many historians. However, the state of modern research is still considered insufficient and thus it is important to organize and, if possible, quantify the source material which can be used in this kind of analysis. There are still many manuscripts containing an enormous amount of information concerning the visions of France in early modern Poland, which are yet to be recognized by modern historiography. This report is an attempt to name the most important ones – such as geographical compilations, astronomy handbooks and even poems – all not used frequently enough in this kind of inquiry. This attempt at organization leads to conclusions that there are many historical sources left behind in the archives. They can be used not only to analyse the image of France in the eighteenth century, but also prove to be an excellent basis for more wide speculations – such as reflections on the state of literature and science in Poland in the given period. The fact that most of them were used for educational purposes can be used in advantage for a researcher – one can also analyse the state of early modern Polish education.

Key words: geography, manuscript, old prints, methods, literature.

red. Paulina Marchlik

Badania nad obrazem i percepcją obcych krajów w epoce staropolskiej mają swoje tradycje we współczesnej polskiej historiografii. Polscy badacze rozpatrywali

ten problem przeważnie z szerokiej perspektywy (Niewiara 2000; Dolański 2002; Dolański 2013; Wolański 2002; Wolański, red., 2007). Zajmowano się tą kwestią również w odniesieniu do konkretnych krajów: Anglii (Dolański 2007), Hiszpanii (Kucharski 2007), Rosji (Rolnik 2002; Dolański 2004), Włoch (Kowalczyk 2005), czy Ziemi Świętej (Żal-Kędzior 2010). Brakuje wciąż jednego, spójnego opracowania dotyczącego Francji. Powstałe dotąd prace poświęcone Francji podejmowały ten problem w rozważaniach dotyczących podróży edukacyjnych (Kamecka 2012), dyfuzji kulturowej i współpracy naukowej (Forycki, red., 2011), prasy (Karkocha 2011), a także pamiętnikarstwa (Gawerski 1981; Dziechcińska 1991; Kamecka 2012). Stworzenie pracy syntetycznej dotyczącej obrazu Francji w Rzeczpospolitej wymaga jednak zebrania częstokroć rozproszonego materiału źródłowego i uwzględnienia jego różnorodności. Warunkiem *sine qua non* takiego przedsięwzięcia byłoby również wypracowanie metody, dzięki której można dokonać selekcji tego materiału¹. Tego rodzaju badania zakładają istnienie względnie jednolitej formacji intelektualnej w Rzeczpospolitej w XVIII w., której wizje świata można dziś badać z pomocą różnych typów źródeł historycznych. W przypadku XVIII w. ta formacja może być traktowana jako emanacja kultury schyłkowego baroku i powoli przemijającego funkcjonowania „mitu sarmackiego” (Cynarski 1969: 220–242; Kuchowicz 1992; Roszak 2012).

Celem poniższych rozważań jest próba refleksji nad sposobami selekcji źródeł dla badań nad obrazem Francji w XVIII-wiecznej Rzeczpospolitej. Idąc tropem poprzedników, zajmujących się tym problemem dla innych krajów, niezbędne wydaje się uwzględnienie wśród tych materiałów kompendiów geograficznych, podręczników do geografii oraz encyklopedii. Opracowanie takich materiałów przy pracy nad obrazem innych krajów w epoce wczesnonowożytnej jest konieczne dla pełnego zrozumienia problemu. Zbiorczo nazwane tutaj „geografiami” źródła stanowiły swoistą emanację ówczesnej wiedzy o świecie. Nie bez powodu jedno z takich kompendiów (częściowo) geograficznych uznaje się za jedną z pierwszych polskich encyklopedii (Chmielowski 1745–1756)². Znane współcześnie geografie XVIII-wieczne były silnie osadzone w typowym dla epoki, literackim nurcie erudycyjnym. Ten styl narracyjny w połączeniu z funkcjonującym w nauczaniu kanonem

¹ Pomijam tutaj problemy, które tworzy samo pojęcie *obrazu*. Najogólniej chodzi o wizję świata, która miała swój punkt odniesienia i funkcjonowała w rzeczywistości historycznej. O kreacji obrazu i jej uwarunkowaniach zob. m.in.: Benedyktowicz 2000: 118–119; Wolański 2002: 20–23; Nowicka 2006: 420–449.

² Należy się skłonić ku teorii, że bardziej niż encyklopedię na modłę zachodnią, dzieło Chmielowskiego stanowiło ukoronowanie staropolskiej tradycji sylwicznej o charakterze encyklopedycznym (Roszak 2004: 159–197).

językowo-retorycznym sprawiał, że były one kompilacjami istniejących już dzieł (Puchowski 1999; Puchowski 2007: 183; Dacka-Górzyńska, Partyka, red., 2009; Cieński 2013: 23–26). Sprawia to, że z relatywnie szerokiej bazy źródłowej (ok. 100 geografii dla XVIII w.) tylko część może zostać wykorzystana do badań. Choć nie istnieje pełna bibliografia polskich kompendiów geograficznych z tego okresu³, zdaje się, że najbardziej znane i istotne dla staropolskiego czytelnika geografii są znane i częściowo opracowane – w ujęciu zarówno historycznym, jak i literaturoznawczym (Grzybowski 1965; Olszewicz i in., red., 1967; Rybicka-Nowacka 1974; Puchowski 1993; Rott 1995)⁴. Specyfika tego materiału źródłowego, jego kompilacyjny charakter i powtarzalność pozwalają więc na selekcję najbardziej reprezentatywnych geografii i wykorzystanie ich w pracy nad obrazem Francji w XVIII stuleciu. Za takie uznaje się tutaj m.in. prace Jana Naumańskiego, Władysława Łubieńskiego, Benedykta Chmielowskiego, Karola Wyrwicza, Ignacego Giecego, Antoniego Mikuckiego czy Franciszka Siarczyńskiego.

Ta lista nie zamyka jednak wszystkich geografii wartych analizy przy badaniach nad obrazem Francji⁵. Należy również wspomnieć o pracach mniej znanych, często anonimowych, a także o materiałach rękopiśmiennych o charakterze geograficznym. O ile w przypadku źródeł drukowanych, ze względu na skończoną ilość rzeczonych materiałów, taka selekcja nie powinna sprawić problemu, to komplikacje pojawiają się przy pracy nad rękopisami. Istnieje wiele sylw o charakterze geograficznym, które stanowią często wypisy ze znanych, drukowanych kompendiów. Przy obecnym stanie badań nie sposób jednak prześledzić dokładnie wszystkich zależności zachodzących między tekstami znajdującymi się w obiegu drukowanym a tymi rękopiśmiennymi (Maliszewski 2001: 27–49;

³ Istnieją oczywiście opracowania i bibliografie, które wydatnie ułatwiają pracę nad tym materiałem (Lewicki 1910; Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera (EBBE), Bibliografia Staropolska: <http://www.estreicher.uj.edu.pl/> (dostęp: 10.11.2014); Pollak, Aleksandrowska, red., 1963–1972).

⁴ Zaznaczyć należy również obecność polskich geografów epoki wczesnonowoczesnej w Polskim Słowniku Biograficznym. Zdarzało się jednak, że oceniano ich dokonania w sposób budzący wątpliwości – „na tle jałowitzny piśmiennictwa «uczzonego» czasów saskich, ta zaopatrzona mapami encyklopedyczna składanka, mimo swych naiwności i nieporadności, stanowiła dzieło przynoszące wiele pożytecznych informacji” (Rostworowski 1973).

⁵ Oczywiście nawet przy takim zastrzeżeniu, powyższe arbitralne postawienie sprawy może budzić wątpliwości, mimo podobieństw między poszczególnymi kompendiami. Można je uzupełnić dodatkowo analizą recepcji kompendiów geograficznych wśród staropolskich czytelników. Problem jest wyjątkowo skomplikowany ze względu na brak informacji na ten temat. Można jednak potwierdzić popularność *Nowych Aten* czy też dzieł Wyrwicza, których przepisane fragmenty można znaleźć także w sylwach o charakterze tylko częściowo geograficznym (BUWil, rkps, F3 959: od k. 76; Roszak 2004: 159–197).

Roszak 2004). Dodatkowy problem stanowi kwestia autorstwa sylw. Zdarza się również, że teksty rękopiśmienne nie stanowiły kompilacji ani wypisu ze znanych kompendiów geograficznych i na dzień dzisiejszy nie sposób zidentyfikować źródła ich pochodzenia. Należałoby zatem dokonać analizy wszystkich dostępnych sylw, wyłuskać z nich fragmenty o charakterze geograficznym, a następnie – te dotyczące Francji. Po wykonaniu tego rodzaju badań konieczna byłaby dalsza krytyka narracji sylwicznej, mająca na celu potwierdzenie unikalności ich narracji. Taka praca wymaga gruntownej znajomości opracowywanego materiału źródłowego i wieloletnich badań. Przedstawione tutaj rozważania stanowią jedynie propozycję dla takich potencjalnych analiz. Być może ten postulat badawczy doczeka się realizacji w przyszłości.

Z dyskursu kompendiów geograficznych wyłaniał się dość wyraźny obraz Francji, którego ogólny schemat pozostawał bardzo podobny w ciągu całego stulecia. Styl narracyjny typowy dla epoki sprawiał, że w wielu geografiach powtarzały się nie tylko te same informacje, lecz także nawet kolejność ich podawania. Istotne były więc: etymologia nazwy, historia antyczna, współczesne położenie i delimitacja, prawo i ustrój, a następnie opis poszczególnych części składowych państwa. Ta kolejność mogła się zmieniać zależnie od objętości i szczegółowości wybranego kompendium, lecz ogólny szkielet opisu zwykle pozostawał ten sam. Bardzo charakterystyczne jest podobieństwo w dyskursie o Francji w dwóch zbliżonych do siebie chronologicznie kompendiach – *Nowych Atenach* Benedykta Chmielowskiego i *Świecie we wszystkich swoich częściach* Władysława Łubieńskiego (Łubieński 1740: 157–212; Chmielowski 1746: 42–69). Zdarzały się jednak przypadki bardziej oryginalnych prób opisu królestwa francuskiego. Charakterystyczny dla XVIII-wiecznej literatury edukacyjnej był wykład w formie pytań i odpowiedzi. Zdarzało się, że tego rodzaju rozwiązanie wykorzystywano również w rozważaniach o Francji. W napisanym u schyłku wieku *Krótkim zebraniu nauk* tak charakteryzowano to państwo:

[P]ytanie: Jak się zowie następca na tron Króla Francuzkiego?

[O]dpowiedź: Zowią go Delfinem.

P: Jaki tytuł daie się Delfinowi?

O: Jaśnie Oświecony.

P: A bratu Królewskiemu?

O: Jm Pan.

P: Kobiety czy mogą wstępować na tron?

O: Nie. Są wyzute przez prawo salickie.

P: Jaka Religia panująca w Francyi?

O: Rzymska Katolicka, iest iednak wielka liczba Kalwinów Osobliwie w Langwedoku, lecz im się zabrania nabożeństwo publiczne.

P: Którego czasu wyszedł?

O: Od odwołania Edyktu Nanteyskiego uczynionego w Roku 1685 dnia 22 października, przez Ludwika 14tego.

P: Co to był za Edykt?

O: Był to rozkaz albo raczej przywilej, którym Henryk 4 pozwalał z niektórymi iednak przestrogami wolne odprawowanie ich Religii.

P: Co uwagi godnego w powszechności o Francyi?

O: Jest to Królestwo najpiękniejsze i największe w całej Europie i dobrze położone dla handłów mając z iedney strony morze zachodnie, a z drugiej Szródziemne, oprócz tego ma wielką liczbę rzek i ów sławny kanał łączy 2 morza. Zamyka w sobie około ośmnaście milionów ludzi. Ma ieszcze znaczne w Azyi i Ameryce iest ten naród dowcipny. Duchowieństwa iest bardzo wiele. Intrata Królewska przechodzi 200000000 Złotych Polskich (BCzart rkps 3275/I: 51).

Autor zawarł tutaj informacje, które uznał za najbardziej istotne dla wiedzy czytelnika o Francji. Zwraca uwagę nacisk na kwestie konfesyjne – motyw, który pojawiał się w wielu innych opracowaniach. Jest on szczególnie widoczny na tle braku innych istotnych informacji. Puenta krótkiego dialogu również pokrywała się z generalnym motywem występującym w wielu kompendiach – Francja występowała tu jako państwo bogate w zasoby, silne i ludne. Wspomniany wyżej Łubieński pisał o Francji zaskakująco podobnie, według niego kraj ten „obfitował w wszelkie zboża, legomina, warzywa, wina, oliwy, owoce wszelkie, pastwiska, bydło wszelakie, ptastwa domowe y wszelakie zwierza dzikie. Ma strony morskie rybne; y solne, ale mu nie dostaie koni dobrych na woynę, y drzewa na budowanie okrętów. Znayduie w sobie wiele kuźnic żelaznych, ołowianych, miedzianych, ale nie ma srebra, y złota, bez tego iednak zbiera wielkie skarby z manufaktur iedwabnych, srebrnych y złotych, z win, zbóż, oliw” (Łubieński 1740: 163). Na tym jednak podobieństwa między poszczególnymi kompendiami geograficznymi się nie kończyły. Dla przykładu, problem delimitacji królestwa Francji był w omawianej epoce rozwiązywany zwykle za pomocą odniesienia do Stanów Generalnych z 1614 r. W ten sposób polscy geografowie dzielili to królestwo na 12 prowincji. Były to: Insula francuska, prowincje: Aurelianenska, Lugdunska, Brytannia, Nortmandia, Pikardya, Kampania Francuska, Burgundya, Delfinat, Provenc, Okcytania i Aquitania. Ten podział powtarzał się w większości znanych kompendiów geograficznych, również tych rękopiśmiennych i zagranicznych (BCzart, rkps 2197 IV: 106, StDr 3812/I; Wyrwicz 1770: 135; Echard 1784: 234).

Zdarzało się, że opisy Francji można znaleźć w dziełach sugerujących zgoła inną tematykę. Wynikało to ze wspomnianego erudycyjnego charakteru większości dzieł literackich i piśmienniczych epoki staropolskiej; tytuł określonego

działa literackiego niekoniecznie determinował jego zawartość. Wyjątkowo oryginalny opis Francji i języka francuskiego można znaleźć w jednej z geografii astronomicznych z drugiej połowy XVIII w. Jej autor w ten sposób charakteryzował opisywane państwo:

Ziemia kraju tego leżąca pod 7. 8. y 9. klimatami pólnocnymi iest bardzo żyzna rozkoszna y pięknymi rzekami oblana obfituie w zboże jarzynę y różne leguminy. Ma kwiaty owoce wyborne wina oliwe, sol, przędziwo etc. Pola iey są odkryte ogrody drzewami rozmaitemi [...]. Ma mnóstwo różnego zwierzia w Górach kruszce żelazne ołowiane miedziane srebrne, farby różne y kamienie drogie. Towary znaczniejsze są w kraju tym sól ryby wino owoce różne sukna [...]. Obywatelów w Paryżu rachuią około 800,000 wcałym Państwie zaś ludzi ma bydź 20,000,000. Język Francuski składa się z łacińskiego zwiela słów niemieckich y Gockich. Wydoskonalony niedawno przez Akademią Królewską fundowaną w Paryżu gdzie jest Towarzystwo doskonalące Język dla dziwney swey gładkości y przyjemności wcaley Europie y powszystkim prawie świecie iest u największey wziętości obsoliwie u Literatów którzy w nim najpiękniejszych nauk Rodzaie y Gruntowne rzeczy Wiadomości czerpaia (BUWil, rkps F3 1378: 157).

Cytowany opis Francji stanowił charakterystyczną i standardową dla epoki narrację o obcym kraju. Autor zawarł tutaj informacje zarówno o bogactwie i dostatku tego państwa, jak i liczbie jego mieszkańców. Znalazło się w nim również miejsce na podkreślenie roli języka francuskiego w ówczesnej literaturze. Ta deskrypcja przysparza jednak wiele problemów natury metodycznej. Fakt jej zawarcia w geografii astronomicznej sprawia, że potencjalna baza źródłowa piśmiennictwa geograficznego rozszerza się jeszcze bardziej – tego rodzaju opisy mogą wszak znajdować się w każdej astronomii czy też geografii fizycznej obecnej w archiwach. Należy sobie zadać pytanie, czy w takich okolicznościach analiza nie należałoby objąć wszystkich tego rodzaju materiałów? Przy pewnej dozie ostrożności można na nie odpowiedzieć twierdząco. Wynika to z kilku przyczyn. Specyfika form takich jak geografie astronomiczne czy fizyczne wymuszała niejako na autorze maksymalnie skrótowy charakter takich opisów. Nie zmieniało to jednak faktu, że w ramach stylu narracyjnego epoki nie wykluczało to istnienia bardziej szczegółowych opisów poszczególnych krajów. Cytowany wyżej fragment nie wydaje się być odstępstwem od reguły. W analizowanych dotychczas materiałach źródłowych o charakterze astronomicznym lub fizycznym dopatrzono się tego rodzaju opisów⁶. Francuskie dzieło dotyczące astronomii, którym posługiwano się w Rzeczpospolitej, zawierało dość dokładny opis królestwa:

⁶ Choć prace późniejsze wydają się rezygnować z takich opisów. Być może wynikało to ze stopniowego zanikania kultury erudycyjnej i zmiany sposobu narracji w piśmiennictwie geograficznym (BLAN, StDr P18-824, P18-1694).

Du Royaume de France.

La France est borné au Septentrion par la Manche et le Pas de Calais qui la separent d'Angleterre par la mer d'Allemagne et les Pays bas Catholiques; au Midy par les monts Pyreneés qui la separent d'Espagne et par la mer Meditaranée; á l'Orient par l'Allemagne, la Suisse et les montagnes des Alpes qui la Separent de l'Italie. Á l'occid[ent] elle est bornée par l'ocean Occidental ou Atlantique.

La France est un Royaume hereditaire aux mâles seulement. La Loy qui exclud les filles de la succesion de cette monarchie se nomme Loy Salique. Il a pour Roy XIV dit le Grand.

Les Rois de France n'ont point de surnom, parceq[ue] la Couronne est dans leur maison avant que la coutume de porter des surnoms fut introduite en Europe; ainsy les noms de Bourbon. De Valois X. Que l'on aioute á ceux des Rois de France sont des noms d'appanages et non pas des noms de Maison. Ils ont le titre glorieux de Rois Très Chretiens ou de Majesté très Chretienne parcequ'ils ont toüiours été les fermes appuys de l'Eglise.

Ce Royaume se divise en 12 grands Gouvernem[ents] qui sont de l'ancien domaine des Rois de France. Et 4 nouveaux qui y ont aioutez sous les regnes de Louis 13, et Louis 14. Ces Gouvernemens sont appellez Gouvernemens d'Etat, parceque céloit selon cette division que les Etats du Royaume. J'assembloient autrefois, lorsq[ue] les Rois demandoient leurs avis dans les affaires importantes. La plus part de ces Gouvernemens renferment plus provinces que l'on peut voir sur la Carte.

Anciens Gouvernemens – Capitales

Picardie – Amiens
 Normandie – Rouen
 Isle-de France – Paris
 Champagne – Troyes
 Bretagne – Rennes
 Orleanois – Orleans
 Bourgogne – Dijon
 Lyonnais – Lyon
 Guyenne – Bordeaux
 Languedoc – Thoulouse
 Dauphiné – Grenoble
 Provence – Aix

Nouveaux Gouvernemens

Pays bas Francois – L'Isle
 Alsace – Strasbourg
 Franche – Comté – Besancon
 Rousillon – Perpignan

Paris la plus grande ville de l'Europe est la Capitale de France. C'est le seieur des sciences, des arts et de la magnificence, et les personnes de condition de presq[ue] toute l'Europe y viennent apprendre les exercices et les sciences necessaires á leur Etat, et y puiser la politesses et le bon air. C'est pourquoy la Langue Francoise est á present si entenduie quoi la peut appeller la Langue de l'Europe.

Ce Royaume est arrosé de 6 grands fleuves, qui sont la Seine, la Loire, La Garone, le Rhoiné, le Rhin et la Meuse et d'un grand nombre d'autres moins étendus.

Le principal Commerce de France consiste en bled, vin et celle sel dont elle fournit plus Etats d'Europe. Il y a aussi plus Manufactures d'etofes, d'or, d'argent, de soye. de[s] draps, de toilles, de chapeaux, de Glaces et autres dont elle fait un grand trafic avec les royaumes voisins, et qu'elle envoie dans les autres parties du monde, d'on elle tire des grands avantages (BCzart, rkps 2305 II: 200–203)⁷.

Jak widać powyżej, ten opis – mimo faktu, że został zawarty w dziele o charakterze astronomicznym, wpisywał się w kanon piśmiennictwa geograficznego epoki. Jego wyczerpująca treść zawierała w sobie informacje normalnie znajdujące się zwykle w kompendiach o nieco ogólniejszych treściach. Zwraca uwagę również familiarnie brzmiący ustęp o dobrobycie panującym w kraju oraz o języku francuskim. Nazywający go „językiem Europy” autor uzasadniał jego popularność atrakcyjnością i siłą przyciągania Paryża.

Przeróżne rozważania na temat francuszczyzny i języka francuskiego mieściły się w kanonie piśmiennictwa geograficznego. *Lingua franca* stanowiła jeden z elementów opisu Francji i podkreślenie znaczenia języka dla wielu geografów stanowiło nieodłączny jego fragment. Osobny problem obecności języka francuskiego w kulturze staropolskiej wymaga szerszego opracowania (Roszak 1997: 121; Chachaj 2007: 31–53; Kamecka 2012), jednak prócz materiałów geograficznych tego rodzaju rozważania można znaleźć i w źródłach o innym charakterze. Za przykład niech posłuży fragment *Ćwiczeń Krasomowskich i Rymopisarskich* (BUWil, rkps F3 454), w których znajduje się rozdział zatytułowany *Dialogue sur la langue française*. Interlokutorzy zastanawiali się w tym fragmencie nad rolą języka francuskiego w Europie, urozmaicając swoją rozmowę typowo erudycyjnymi wypowiedziami w rodzaju: „il n'est pas moins vrai, que ceux, qui courent le monde sont rarement philosophes et que ceux, qui sont philosophes courent rarement le monde”. Całość przypomina ludzako dyskurs, który mógłby zostać zawarty w kompendium geograficznym. Rozważania na temat języka mieszały się tutaj z refleksjami polityczno-historycznymi. Według rozmówców, język francuski był pożyteczny m.in. dlatego, że Ludwik XIV prowadził politykę reuinionów i rozszerzał francuską jurysdykcję w Europie (BUWil, rkps F3 454: 447–502). *Ćwiczenia Krasomowskie i Rymopisarskie*, mimo swojego edukacyjnego charakteru, nie były bynajmniej kompendium geograficznym. Charakter pewnych

⁷ Tak długi cytat jest niezbędny dla okazania specyfiki tego materiału, ponieważ jego objętość o niej stanowi. Nie należy mylić tego dzieła z wieloma innymi o podobnym tytule (BOss, StDr, Mf 36147-5645/I, Mf 16121-9519/I; Rivard 1737).

tekstów sprawiał jednak, że to dzieło swoją formą zbliżało się czasem do piśmiennictwa geograficznego. Stanowi to dowód, że nie można ignorować w badaniach nad geografiami piśmiennictwa edukacyjnego o zgoła innym charakterze.

Na koniec wypadnie zaznaczyć, że treści o charakterze geograficznym, opisy poszczególnych krajów i rozważania na ich temat mogły również przybierać rozmaite formy, w tym niemal czysto literackie. Podawana wyżej za przykład narracja w formie dialogu stanowiła typowy dla swojej epoki przykład piśmiennictwa edukacyjnego o charakterze geograficznym. Pojawiały się również i opisy nieco bardziej oryginalne. Mnemotechniczny sposób nauczania sprawiał, że w nauce często wykorzystywano rymy. Nie stanowiła odstępstwa w tym względzie geografia. Kapitalny wiersz o Francji można znaleźć w jednym z parakompendiów z połowy XVIII w.:

Francya swą gruntując sławę w polityce
 Kraju wzdłuż, wszecz rozległość zebrała w granice
 Od Wschodu Ren, Szwaycary, Sabaudy stawiając,
 Z Północy z Austryackim Niderlandem grając,
 Od Południa Szródziemne mając sobie morze,
 W Pyreneyskiej Zachodem oparła się górze.
 Z rzek Garumną, Ligierem, Rodanem, Sekwaną,
 Brest, (a) Kalet, Bajon, Marsel czynią okazaną.
 Dwanaście Prowincyi w swym licząc podziale,
 Każdą z nich w niepośledniej utrzymuje chwale.
 W Północ, Wschód, y Południe po trzy kraje snuje,
 Szrodek oraz troistym kształtem zastępuje
 Bretagne; (b) Normand, Pikard z Północy leżące,
 Szampan, Burgund, Delfinat ze Wschodem chodzące,
 Gwien, Languedok, Prowenc srozdziemnemi wały,
 Kray Wyspu, z Orleansem, Lugdun w szrodku cały.
 Tych Miasta w swym porządku jeśli ciekawie
 Zwiedzić zechcem: ku piękney zostanie zabawie;
 Nantes, (c) Rotomag, Deppa, (cc) Ambion z Werwinem
 Rems, (e) Chalons, Dijon, (f) Grenobl, (g) cieszy się Delfinem,
 Burdegal, (h) Gaskon, Tolos, (i) Narbon, Aix, (ii) Awigno,
 Któreż Miasta w Europie tey sławy dościgną?
 Którey Paryż (k) z Sarboną, z Wersalem nabywa,
 San Denis, Niwern, (l) Piktaw, Lugdun, (m) w też opływa.
 W nabyty przez traktaty (n) kray zwracając oczy,
 Z Lotaryngii Barru w Franche Comte poskoczy
 Nie co umysł ciekawy; przez pewne wywiady,
 By pokzał jakimi Francuz chodzi ślady;
 Teścia z Króla Polskiego stanowiąc za Xięcia

Z warunkiem: iż to Xięstwo zwali się na Zięcia.
Nancy z rezydencją uciech Lunewilem,
Metz, Tull, Werdun osiągnął jednym prawa stylem.
Tak Hrabstwo Burgundyi Franche Comte rzeczono
Ludwika czternastego dziełem przyłączone,
A traktatem stwierdzona rzecz w Nowiomagu
Od Hiszpańskiego chciała mieć doeszłe Tagu.
Gdzie Dole y Besancon kwitnie Parlamentem
Równym hołd Francuzowi świadcząc fundamentem (BCzart, StDr 109008 II: 4).

Mimo swojej lirycznej formy, wiersz zawierał w sobie wszystkie podstawowe dane, które mogłyby znaleźć się w kompendium geograficznym pisanym prozą: informacje o podziale na 12 prowincji, podstawowe fakty historyczne i podkreślenie roli Paryża. Mimo swej specyfiki, to źródło doskonale wpisuje się w nurt piśmiennictwa geograficznego epoki.

Badania nad piśmiennictwem geograficznym XVIII w. nie mogą ograniczać się jedynie do znanego i często wykorzystywanego materiału drukowanego, choć te źródła stanowią istotny element w rozważaniach nad obrazami innych krajów w epoce staropolskiej, w tym Francji. Opracowana jeszcze na początku zeszłego stulecia bibliografia Jerzego Lewickiego nie może zostać uznana za pełną, choćby ze względu na fakt zignorowania materiału rękopiśmiennego. Podjęcie badań nad tym materiałem jest postulatem, który sprawia dużo problemów metodycznych. Charakter tych źródeł, kompilacyjność i specyficzny dyskurs sprawiają, że istnieje możliwość ich selekcji w przypadku źródeł drukowanych. W takich okolicznościach istnieje również ograniczona możliwość oceny ich obecności w bibliotece staropolskiego szlachcica i co za tym idzie – ich odbioru wśród czytelników. Jak widać jednak na przedstawionych przykładach, istnieje wiele unikalnych dzieł rękopiśmiennych, które wpisują się w nurt piśmiennictwa geograficznego. Znane są także stare druki, które nie doczekały się szerszej analizy, choć mogą stanowić wyjątkowo oryginalne dzieła. Problemem pozostaje ich selekcja, sposób oddzielenia oryginalnych prób literackich od zwykłego przepisywania istniejących już geografii. Dodatkową trudność sprawia fakt, że polskie piśmiennictwo geograficzne nie istniało w izolacji. Wpływy zagraniczne nie są dotychczas dostatecznie prześledzone w piśmiennictwie drukowanym, nie wspominając już o dziełach rękopiśmiennych. Zadając sobie trud próby zebrania i analizy tych materiałów, należy mieć świadomość, że jedynie znajomość wszystkich dzieł geograficznych z omawianej epoki może dawać pewność ich unikalności. Postulatem badawczym na przyszłość pozostaje odświeżenie znanej bazy źródłowej, prześledzenie jej inspiracji i wzajemnych powiązań oraz ustalenie najczęściej wykorzystywanych wzorów.

Podsumowując, omówione problemy metodyczne przy pracy nad opracowywanym materiałem: powtarzalność źródeł, konieczność uwzględnienia specyfiki dyskursu i kanonu erudycyjnego epoki oraz problem inspiracji materiałem obcym, to, jak się wydaje, konieczne do podjęcia zadania stojące przed badaczem tego korpusu źródłowego. Od jego należytego wykonania zależy pogłębienie refleksji nad obrazem Francji w Rzeczpospolitej XVIII w. Może to również umożliwić nowe spojrzenie na problematykę bardziej szczegółową w kontekście innych krajów.

Bibliografia

Materiały rękopiśmienne

Biblioteka Książąt Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie (BCzart)
rkps nr 3275/I, 2305 II, 2197 IV

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (BUWil)
rkps nr F3 454, F3 959, F3 1378

Źródła drukowane

Biblioteka Książąt Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie (BCzart)
StDr nr 3812/I, 109008 II

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich (BLAN)
StDr nr P18-824, P18-1694

Zakład Narodowy im. Ossolińskich (BOss)
StDr nr Mf 36147-5645/I, Mf 16121-9519/I

Chmielowski B. 1745–1756. *Nowe Ateny*, t. 1–4, Drukarnia Jego Królewskiej Mości Societatis Iesu, Lwów.

Echard L. 1784. *Dykcyonarz Historyczny y Geograficzny do zrozumienia Autorów tak Łacińskich, iako też z Łacińskiego na Polski Tłumaczonych, osobliwie zas klassycznych i sławnych naszego wieku Poetów służący, po wielokrotnych w obcym języku Edycjach, na Polski język Przełożony*, Drukarnia Jego Królewskiej Mości XX. Scholarum Piarum, Warszawa.

Giecy I. 1772. *Ziemiopismo powszechne czasów naszych dawnego i sredniego dotykające na gwiazdziarskie, naturalne i dziejopiskie podzielone dla publiczney przysługi, a szczególnie narodowej młodzi z nayprzedniejszych tego wieku ziemiopisów krótko zebrane z przydatkiem wierszy, słabą wspomagając pamięć, przypisków rzecz objaśniających, ciekawych uwag i naynowszych wiadomości przez...*, Drukarnia Colegium Societatis Jesu, Kalisz.

- Łubieński W. 1740. *Świat we wszystkich swoich częściach większych i mniejszych, to jest Europie, Azji, Afryce y Ameryce w monarchiach, królestwach, księstwach, prowincjach, wyspach i miastach geograficznie, chronologicznie i historycznie określony...*, Drukarnia Colegium Societatis Jesu, Wrocław.
- Mikucki A. 1776. *Krótkie zebranie geografii naturalnej, politycznej i historycznej ku pożytkowi młodzi szlacheckiej uczącej się w konwiktach szkół pobożnych*, Drukarnia Jego Królewskiej Mości XX. Scholarum Piarum, Wilno.
- Naumański J. 1729. *Geographia novissima albo wielce pożyteczne a przez pytania sporządzone opisanie świata, ziem i miast, w którym cztery części świata Europa, Azja, Afryka, Ameryka geograficznie, fizycznie, politycznie i historycznie objaśnione z przydatkiem o sferze, XXII objaśnionemi i illuminowanemi mapami na pożytek kwitnącej młodości wydane przez...*, Drukarnia Jego Królewskiej Mości XX. Scholarum Piarum, Warszawa.
- Paprocki F. 1754. *Europa z części świata nayprzedniejsza*, Drukarnia Colegium Societatis Jesu, Warszawa.
- Rivard D.F. 1737, *Traité de la sphère et du calendrier*, N. Lottin, Imprimeur – Libraire, rue S. Jacques, Paryż.
- Siarczyński F. 1790–1794. *Geografia czyli opisanie naturalne, historyczne i polityczne krajów i narodów we czterech częściach świata zawierających się z dotęciem geografii astronomicznej przez...*, t. 1–3, Drukarnia Jego Królewskiej Mości XX. Scholarum Piarum, Warszawa.
- Wywicz K. 1770. *Geografia powszechna czasów terażniejszych albo opisanie krótkie całego świata, ich położenia, granic, płodu ziemnego, skłonności obywatelów, handlu, obyczajów etc. etc. Z najświeższych wiadomości, krajopisarzów i wędrowników zebrana ku pożytkowi młodzi narodowej na szkoły publiczne wydana*, Drukarnia Colegium Societatis Jesu y Rzeczypospolitey, Warszawa.

Literatura przedmiotu

- Benedyktowicz Z. 2000. *Portret „obcego”*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Chachaj M. 2007. *Znajomość języka włoskiego w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Uwagi historyka*, [w:] *Staropolski ogląd świata – problem inności*, red. F. Wolański, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, s. 31–53.
- Cieński M. 2013. *Literatura polskiego oświecenia wobec tradycji i Europy. Studia*, Universitas, Kraków.
- Cynarski S. 1969. *Sarmatyzm – ideologia i styl życia*, [w:] *Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura*, Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 220–242.
- Dacka-Górzyńska I., Partyka J. red., 2009. *Staropolskie kompendia wiedzy*, DiG, Warszawa.
- Dolański D. 2002. *Zachód w polskiej myśli historycznej czasów saskich*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Dolański D. 2004. *Historyczna wiedza o Rosji w Polsce czasów saskich*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji – Wrocław 23–24 października 2004*, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 249–261.
- Dolański D. 2007. *Anglia – ewolucja obrazu w polskim piśmiennictwie XVIII w.*, [w:] *Staropolski ogląd świata – problem inności*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, s. 246–262.

- Dolański D. 2013. *Trzy Cesarstwa: wiedza i wyobrażenia o Niemczech, Turcji i Rosji w Polsce XVIII w.*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Dziechcińska H. 1991. *O staropolskich dziennikach podróży*, IBL PAN, Warszawa.
- Forycki M., red. 2011. *Polska – Francja – Europa: studia z dziejów Polski i stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, Poznań.
- Gawerski A. 1981. *Francja w pamiętnikach Polaków – Antologia*, Interpress, Warszawa.
- Grzybowski S. 1965. *Z dziejów popularyzacji nauki w czasach saskich*, [w:] *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej*, seria A, z. 7, PWN, Warszawa, s. 111–173.
- Kamecka M. 2012. „Do cudzych krajów”. *Edukacyjne podróże szlachty polskiej do Francji w epoce saskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Karkocha M. 2011. *Obraz Francji w dobie rewolucji na łamach prasy warszawskiej z lat 1789–1794*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kowalczyk M.E. 2005. *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kucharski A. 2007. *Hiszpania i Hiszpanie w relacjach Polaków*, Semper, Warszawa.
- Kuchowicz Z. 1992. *Człowiek polskiego baroku*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Lewicki J. 1910. *Geografia za czasów Komisji Edukacji Narodowej, pierwszego w Europie ministerium oświaty*, Księgarnia Polska B. Połonieckiego, E. Wende, Lwów–Warszawa 1910.
- Maliszewski K. 2001. *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Niewiara A. 2000. *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX w.*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Nowicka E. 2006. *Świat człowieka – świat kultury*, WN PWN, Warszawa.
- Olszewicz B. i in., red. 1967. *Dziewięć wieków geografii polskiej. Wybitni geografowie polscy*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Pollak R., Aleksandrowska E., red. 1963–1972. *Bibliografia literatury polskiej Nowy Korbut, Piśmiennictwo staropolskie, Oświecenie*, t. 1–6, PIW, Warszawa.
- Puchowski K. 1993. *Edukacja historyczno-geograficzna w kolegiach pijarskich i jezuickich w I. Rzeczypospolitej*, [w:] *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX w.*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, PAN, Warszawa–Kraków, s. 477–487.
- Puchowski K. 1999. *Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej 1565–1773*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Puchowski K. 2007. *Europejski rodowód kolegiów szlacheckich w Rzeczypospolitej. Rekonesans*, [w:] *Staropolski ogląd świata – problem inności*, red. F. Wolański, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, s. 192–200.
- Rolnik D. 2002. *Obraz Rosjan i Rosji w opiniach polskiej szlachty koronnej wschodnich Kresów Rzeczypospolitej w latach 1788–1793. Z dziejów stereotypu Rosji i Rosjan w Polsce doby nowożytnej*, [w:] *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, red. W. Bonusiak, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, s. 290–305.

- Rostworowski E. 1973. *Łubiński Władysław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, Ossolineum, Wrocław, s. 505.
- Roszak S. 1997. *Środowisko intelektualne i artystyczne Warszawy w połowie XVIII w. Między kulturą sarmatyzmu a oświecenia*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Roszak S. 2004. *Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Roszak S. 2012. *Koniec świata sarmackich erudytów*, Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, Toruń.
- Rott D. 1995. *Staropolskie chorografie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Rybicka-Nowacka H. 1974. *Nowe Ateny Benedykta Chmielowskiego. Metoda, styl, język*, PWN, Warszawa.
- Wolański F. 2002. *Europa jako punkt odniesienia dla postrzegania przestrzeni geograficznej przez szlachtę polską osiemnastego wieku w świetle relacji podróżniczych i geograficznych*, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Wolański F., red. 2007. *Staropolski ogląd świata – problem inności*, Wrocław.
- Żal-Kędzior A. 2010. *Obraz Ziemi Świętej w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.